

P O L S K A A K A D E M I A N A U K
BIBLIOTEKA KÓRNICKA

PAMIĘTNIK
BIBLIOTEKI KÓRNICKIEJ

ZESZYT 8

J.

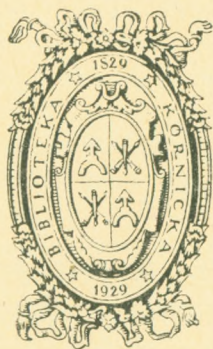
KÓRNIK MCMLXIII
ZAKŁAD NARODOWY IM. OSSOLIŃSKICH WE WROCŁAWIU
WYDAWNICTWO POLSKIEJ AKADEMII NAUK

PAMIĘTNIK BIBLIOTEKI KÓRNICKIEJ

P O L S K A A K A D E M I A N A U K
BIBLIOTEKA KÓRNICKA

PAMIĘTNIK
BIBLIOTEKI KÓRNICKIEJ

ZESZYT 8

KÓRNIK MCMLXIII
ZAKŁAD NARODOWY IM. OSSOLIŃSKICH WE WROCŁAWIU
WYDAWNICTWO POLSKIEJ AKADEMII NAUK

KOMITET REDAKCYJNY

Aleksander Birkenmajer, Włodzimierz Dworzaczek, Alodia Gryczowa, Zdzisław Kaczmarczyk, Gerard Labuda, Kazimierz Malinowski, Roman Pollak (Przewodniczący), Michał Szczaniecki

REDAKTOR

STEFAN WEYMAN

SEKRETARZ REDAKCJI

STANISŁAWA JASIŃSKA

ADRES REDAKCJI

Biblioteka Kórnicka PAN, Kórnik-Zamek, tel. 155

PLC 21649/8

K.316

4 a 1964

Redaktorzy: Anna Kosińska i Andrzej Zieliński

Redaktor techniczny: Helena Skraińska

Printed in Poland

Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo. Wrocław 1963.
Nakł. 500+130 egz. Obj. ark. wyd. 31 Ark. druk. 24,50 + 8 wkle-
jek kred. Ark. form. A1 34. Papier druk. sat. kl. V, 70 g, 70×100
(16), z fabryki w Częstochowie oraz papier kredowany kl. III, 90g,
70×100. Oddano do składania 15 I 63. Podpisano do druku 21 X 63.
Druk ukończono w październiku 1963 roku. Nr zam. 1033/63.
Wrocławska Drukarnia Naukowa. – Cena zł 75.– S-2

ANDRZEJ WĘDZKI

POCZĄTKI BNINA

Bnin leży na południowy wschód od Poznania, na obszarze tzw. równiny średzkiej. Najbliższe otoczenie miejscowości związane jest z powstawaniem pradoliny warszawsko-berlińskiej. Wiadomo, że w okolicach Śremu Warta gwałtownie zmienia kierunek swego biegu z równoleżnikowego na południkowy. Na odcinku między Śremem a Radzimiem płynie ona wąską przełomową doliną przez pasmo moreny środkowopoznańskiej. W okresie kiedy lodowiec stał na linii moreny środkowopoznańskiej, wody ówczesnej Warty płynęły rozległą pradoliną w kierunku Berlina i Morza Północnego. Jednocześnie w okolicach dzisiejszego Śremu część wód spływała ku północy rynną bnińską i Koplą, tworząc szereg bifurkacji¹. Pozostałością po tym procesie jest rynna bnińska, wypełniona dziś szeregiem jezior. Od południa poczynając ciągnie się Jezioro Zaniemyskie, dalej Małe i Wielkie Jezioro, Bnińskie, Kórnickie i Skrzyńskie. Z Jeziora Skrzyńskiego wypływa Kamionka, która wpada do rzeczki Kopli, prawobrzeżnego dopływu Warty. Poszczególne jeziora połączone są z sobą kanałami, a same przesmyki są przeważnie bagniste. Zespół ten tworzy na przestrzeni około 35 km, mniej więcej równoległe do biegu Warty, trudną do przebycia zaporę wodno-bagienną, szerokości kilku kilometrów.

W okresie wczesnośredniowiecznym zaporę ta ze względu na wyższy stan wód stanowiła potężną barierę. Skutkiem tego zarówno jeziora, jak i bagna zajmowały większą powierzchnię.

Rynna bnińska posiadała więc walory strategiczne i niewątpliwie w przeszłości niejednokrotnie wyzyskiwana była jako linia obronna.

Szczególne znaczenie posiadały wąskie przesmyki między jeziorami oraz szeroki, kilkukilometrowy pas na południe od Jeziora Zaniemyskiego. Odcinek rozciągający się pomiędzy Jezioro Zaniemyskim a doliną Warty stanowił jedyne przejście w omawianej linii, bez konieczności forsowania prze-

¹ E. Werth, *Eine Drumlinlandschaft und Rinnenseen südöstlich von Posen*, „Zeitschrift der Deutschen Geologischen Gesellschaft”, 61:1909, s. 300—307; J. Mikołajski, *O powstaniu tzw. pradoliny warszawsko-berlińskiej*, „Badania Geograficzne nad Polską Północno-Zachodnią”, z. 2/3, Poznań 1927, s. 78 i n.

szkód wodno-bagiennych. O wyzyskiwaniu tego obszaru jako linii obronnej wzmiankuje J. Długosz². W związku z opisem najazdu krzyżackiego z roku 1331 podaje on: „milites et nobiles Poloniae, qui ad locum Nyeszamisł [tj. Niezamyśl] et in circariis eius habitabant, cognita arcturi hostes, ne ad se quoque penetrarent, septem milliaribus in longum aggerem a Zwolna et Kampa villis incipiendo, usque ad oppidum Gluschino extruunt, fossaque profunda cingunt, lacusque a se distantes fossato huiusmodi committunt...”

Nie wchodząc w bliższą analizę tekstu Długosza można tylko stwierdzić, że przekaz powyższy jest wyraźnym potwierdzeniem strategicznych wartości rynny bnińskiej. Wydaje się, że przekaz ten posiada pewne udokumentowanie w znaleziskach archeologicznych. W lasach zaniemyskich, położonych na południe od Jeziora Zaniemyskiego, znajdują się, niestety dotąd bliżej nie badane, wały podłużne, które mogą mieć związek z grodziskiem w Kępie Wielkiej³. Możliwe, że zostały one wzniesione celem uniemożliwienia obejścia pasa obronnego na odcinku położonym między Jeziorem Zaniemyskim a Wartą.

Spośród kilku przesmyków międzyjeziernych istniejących na omawianym obszarze najdogodniejszy dla komunikacji, ze względu na swoją szerokość i wyniesienie ponad poziom otaczających zalewowych terenów, był niewątpliwie przesmyk między Jeziorem Kórnickim a Bnińskim. Przesmyk ten wyzyskiwany był przez szlak łączący południowe i środkowe części dzisiejszej Wielkopolski. W okresie wczesnego średniowiecza szedł tędy ważny szlak z Poznania przez Śrem do Wrocławia i dalej do Czech⁴. Przesmyk zaniemyski, położony na południe od przesmyku bnińskiego, wyzyskano zapewne przez odgałęzienie tego szlaku, idące ze Śremu przez Giecz do Gniezna⁵.

Strategiczne znaczenie przesmyku bnińskiego poświadczają zarówno materiały archeologiczne, jak i źródła pisane. Na stosunkowo niewielkiej przestrzeni zlokalizowano bowiem szereg stanowisk archeologicznych. Systematyczne badania wykopaliskowe, rozpoczęte wiosną 1961 roku na obszarze Bnina, przewidywane są na kilka kolejnych sezonów, stąd na ich wyniki trzeba poczekać kilka lat. W świetle jednak dotychczasowych odkryć i poczynionych obserwacji zarysowuje się już obraz i znaczenie Bnina w okresie wczesnego średniowiecza.

² *Opera omnia*, t. XII, wyd. A. Przeździecki, Kraków 1876, s. 144.

³ W. Posadzy, A. Wędzki, *Wały kujawskie*, „Studia i Materiały do Dziejów Wielkopolski i Pomorza”, t. I: 1955, z. 1, s. 167 i przyp. 58 (tamże zebrana literatura).

⁴ S. Weymann, *Ze studiów nad zagadnieniem dróg w Wielkopolsce od X do XVIII wieku*, „Przegląd Zachodni”, 1953, nr 6—8, s. 211 i n.

⁵ Tamże, s. 211, oraz A. Wędzki, *Rozwój i upadek grodu gieckiego*, „Studia i Materiały do Dziejów Wielkopolski i Pomorza”, t. IV: 1958, z. 2, ryc. 2 na s. 12. Prawdopodobnie istniało także lokalne połączenie między Bninem a Gieczem oraz Bninem a Kościanem (przeprawa przez Wartę leżała w nie istniejącej dziś wsi Przewóz, lokalizowanej na terenie folwarku Krajkowo).

Najważniejsze znaleziska archeologiczne w Bninie grupują się na wąskim i długim półwyspie zwanym Szyją, wcinającym się w wody Jeziora Bnińskiego. Grodzisko zachowane na tym terenie znane jest od dawna. Zaznaczono je już na planie sporządzonym w r. 1794⁶, a wiadomości o innych znaleziskach odnotowywano w różnych wydawnictwach⁷. Wielu badaczy, jak W. Schwarz⁸, I. Zakrzewski⁹, W. Kowalenko¹⁰, J. Kostrzewski¹¹, przeprowadzało na nich badania powierzchniowe.

Najważniejszym obiektem archeologicznym omawianego terenu jest grodzisko zajmujące obszar około jednego hektara¹². Cały obiekt uległ daleko posuniętej dewastacji zarówno wskutek uprawy ziemi, którą przerwano zaledwie kilka lat temu, jak i wskutek systematycznego wybierania ziemi do naprawy okolicznych dróg w czasie okupacji hitlerowskiej¹³. Z tych względów trudno na podstawie powierzchniowych obserwacji zrekonstruować pierwotny wygląd i rozplanowanie grodziska.

Powierzchniowe badania archeologiczne dostarczyły z terenu grodziska licznych zabytków archeologicznych, należących do dwu różnych epok. Mniej liczną grupę stanowią odłamki ceramiki kultury łużyckiej¹⁴, liczniejszą zabytki z okresu wczesnośredniowiecznego¹⁵. Wśród licznie występujących odłamków ceramiki wczesnośredniowiecznej i średniowiecznych wyróżniono części naczyń całkowicie ręcznie wykonanych lub tylko w górnej części obtaczanych, następnie odłamki naczyń całkowicie wykonanych na kole garncarskim i wreszcie odłamki typowych naczyń średniowiecznych. Znaleziska te zdają się przemawiać za długim okresem trwania osadnictwa w tym miejscu. W świetle wstępnych badań archeologów skłonni byli datować początki grodu bnińskiego

⁶ H. Münch, *Geneza rozplanowania miast wielkopolskich XIII i XIV wieku*, Kraków 1946, tabl. II.

⁷ Por. P. Schumacher, *Die Ringwälle in der früheren preussischen Provinz Posen*, Leipzig 1924, s. 53; O. Kolberg, *Lud. Jego zwyczaje, sposób życia, mowa, podania, obrzędy, gusła, zabawy, pieśni, muzyka i tańce...*, S. 9, W. Ks. Poznańskie, cz. I, Kraków 1875, s. 36; E. Raczynski, *Wspomnienia Wielkopolski*, t. I, Poznań 1842, s. 288 i n.

⁸ *Materialen zur prähistorischen Kartographie der Provinz Posen*, t. II, Poznań b. r. wyd., s. 17.

⁹ *O grodach wielkopolskich*, „Zapiski Archeologiczne”, Poznań, z. 1: 1887, s. 5, 10.

¹⁰ *Grody i osadnictwo grodowe Wielkopolski wczesnohistorycznej (od VII do XII wieku)*, Poznań 1938, s. 181.

¹¹ J. Kostrzewski, *Wielkopolska w czasach przedhistorycznych*, wyd. 2, Poznań 1923, s. 216 i ryc. 782.

¹² Kowalenko, o. c., s. 181; W. Hensel, *Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej*, t. I, Poznań 1950, s. 61 i n.

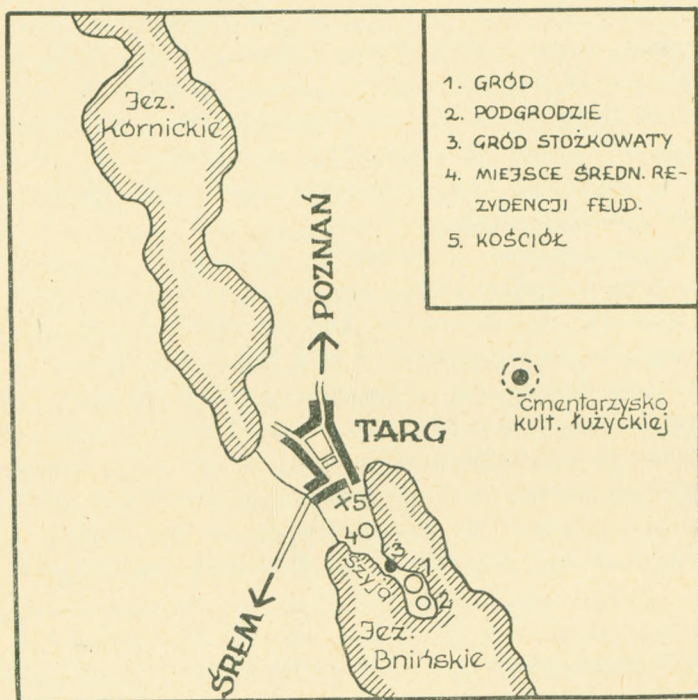
¹³ Autopsja i relacje zebrane od mieszkańców Bnina w lipcu 1959.

¹⁴ T. Malinowski, *Grodziska kultury łużyckiej w Wielkopolsce*, „Fontes Archaeologici Posnanienses”, t. V: 1954, s. 6—7.

¹⁵ Hensel, o. c., s. 62—63.

na okres VII—X stulecia¹⁶. Datowanie to oczywiście posiada charakter prowizoryczny i będzie musiało być sprawdzone i uściślone w toku systematycznych prac wykopaliskowych.

Na południe od grodziska, na polu użytkowanym do niedawna, poza zabawkami przynależnymi do kultury łużyckiej znaleziono także zabytki wczesnośredniowieczne¹⁷. Na terenie tym odkryto także cmentarzysko szkieletowe¹⁸.

Bniński zespół osadniczy

Zmarli wyposażeni byli w przedmioty żelazne, kabłączki skroniowe z brązu, a w jednym wypadku znaleziono także ostrogę żelazną.

Wydaje się, że na cyplu półwyspu istniała osada wczesnośredniowieczna o charakterze podgrodowym. Zajmowała ona niewysokie wzgórze, oddzielone

¹⁶ Hensel, o. c., s. 63, datował na fazę B/C (=600—800/950); J. Ślaski, S. Tabaczyński, *Wczesnośredniowieczne skarby srebrne Wielkopolski*, Warszawa 1959, s. 12, datowali na IX (?)—XIII w. J. Natanson-Leski, *Zarys granic i podziałów Polski najstarszej*, Wrocław 1953, s. 122, wyraził przypuszczenie, że Bnin był czołem opolnym, sięgającym może czasów plemiennych.

¹⁷ Kowalenko, o. c., s. 181. Autopsja w lipcu 1959 i wrześniu 1961.

¹⁸ Z. Rajewski, *Wielkopolskie cmentarzyska rzedowe okresu wczesnodziejowego*, „Przegląd Archeologiczny”, 19: 1937, s. 31; Kowalenko, o. c., s. 181; Hensel, o. c., s. 65.

od właściwego grodziska wyraźnie zarysowanym obniżeniem terenu¹⁹. Obok podgrodzia znajdowało się cmentarzysko.

Występowanie zarówno na terenie grodziska, jak i domniemanego podgrodzia ceramiki kultury łużyckiej świadczy o istnieniu tu w przeszłości osadnictwa tej kultury, może o charakterze obronnym²⁰. Prawdopodobnie z osadnictwem istniejącym niegdyś na półwyspie wiązać należy rozległe cmentarzysko kultury łużyckiej, odkryte w pobliskiej wsi Biernatki²¹.

W odległości około 100 metrów na północ od grodziska wznosi się niewielkich rozmiarów nasyp stożkowaty, którego wysokość wynosi obecnie kilka metrów²². Stożek usypano w miejscu największego przewężenia półwyspu. Z obu stron tego nasypu wyraźnie rysują się ślady naturalnego czy sztucznego kanału, który kiedyś w tym miejscu przecinał półwysep, tworząc wyspę. Niewielkie rozmiary stożka sugerują, że na jego szczycie wznosiła się w przeszłości wieża, która zapewne stanowiła dodatkowy element obronny właściwego grodu. Według informacji zebranych od mieszkańców Bnina przy wyższych stanach wody w jeziorze, nie tylko w porze wiosennych roztopów czy jesiennych deszczy, ale również po znacznych opadach letnich, woda jeszcze obecnie przelewa się przez półwysep z obu stron nasypu stożkowatego²³.

W Jeziorze Bnińskim w pobliżu półwyspu Szyi od strony wsi Biernatki miano odkryć w okresie poprzedzającym wybuch I wojny światowej osadę palową²⁴. Być może, chodzi w tym wypadku o ślad dawnego pomostu, który poprzez wąską stosunkowo w tym miejscu odnogę jezierną mógł łączyć gród położony na półwyspie z lądem stałym. W świetle ostatnich odkryć, dokonanych w różnych punktach Słowiańszczyzny, wydaje się, że tego rodzaju urządzenia były rozpowszechnione. Wystarczy dla przykładu wspomnieć o odkryciu mostu na Jeziorze Lednickim pod Gnieznem oraz w miejscowości Teterow w Meklemburgii²⁵.

Zabytki archeologiczne występują także na północ od nasypu stożkowatego, w obrębie ogrodu należącego do proboszcza, w pobliżu miejsca dawnego

¹⁹ Wyraźnie występuje to na planie Bnina z r. 1794, Münch, o. c., tabl. II.

²⁰ Malinowska, o. c., s. 6—7.

²¹ J. Kostrzewski, o. c., s. 99. W Biernatkach odkryto ostatnio także cmentarzysko szkieletowe wczesnośredniowieczne. Por. J. Żak, *Tymczasowe sprawozdanie z prac wykopaliskowych w Bninie, pow. Śrem*, maszynopis powielany, s. 3.

²² Kowalenko, o. c., s. 181.

²³ Informacje uzyskane od mieszkańców Bnina w lipcu 1959. Autopsja w lipcu 1959 i wrześniu 1961.

²⁴ *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i sąsiednich krajów słowiańskich*, t. I, Warszawa 1880, s. 255; Kostrzewski, o. c., s. 217, przyp. 796; „Światowit”, t. II, 1904, s. 143; Schwartz, o. c., s. 2; Hensel, o. c., s. 69; *Wykaz zabytków przedhistorycznych na ziemiach polskich*, z. 1, Kraków 1877; J. N. Sadowski, *Wykaz zabytków przedhistorycznych na ziemiach polskich*, z. 1: Porzecza Warty i Baryczy, Kraków 1877, s. 40.

²⁵ Por. W. Hensel, *Słowiańszczyzna wczesnośredniowieczna*, wyd. 2, Warszawa 1956, s. 415 i n.

kościola²⁶. Wymienione znaleziska archeologiczne skłaniają do przyjęcia hipotezy, że w okresie wczesnego średniowiecza Bnin stanowił wieloczłonowy zespół osadniczy, co wskazuje niewątpliwie na duże znaczenie miejscowości w tych czasach.

Gród bniński posiadał stosunkowo gęste zaplecze osadnicze, koncentrujące się głównie nad jeziorami. Na zachodnim brzegu Jeziora Kórnickiego odkryto trzy stanowiska archeologiczne, które są prawdopodobnie śladami trzech otwartych osad, istniejących w okresie wczesnego średniowiecza²⁷. Dalsze ślady osadnictwa stwierdzono w pobliżu Jeziora Bnińskiego²⁸. Oprócz wymienionych stanowisk, reprezentujących zapewne osadnictwo wiejskie, należy wspomnieć także o skarbach odkrytych w rejonie Bnina. Na zachodnim brzegu Jeziora Kórnickiego w pobliżu dawnej cegielni odkryto w roku 1932 skarb monet, ukryty w naczyniu glinianym. Przypuszcza się, że został on ukryty w końcu XI wieku²⁹. Nie zdołano natomiast dotychczas wyjaśnić sprawy odkrycia w r. 1920 w okolicach Kórniku naczynia z monetami, wśród których miały być także monety arabskie. Jednocześnie zachowała się wiadomość o odkryciu skarbu w Biernatkach. Nasuwa się więc przypuszczenie, że informacje o Kórniku i Biernatkach dotyczą tego samego odkrycia. Wydaje się, że są one jedynym śladem skarbu, który zaginął całkowicie i bezpowrotnie został stracony dla nauki³⁰.

Wyraźnie rysujące się znaczenie i charakter Bnina w świetle źródeł archeologicznych znajduje potwierdzenie w źródłach pisanych, bardzo późnych, bo dopiero z XIII stulecia.

Po raz pierwszy wiadomość o Bninie występuje w roku 1232. W dokumentach wystawionych w tym roku dwukrotnie w charakterze świadka występuje Bogumił, kasztelan bniński³¹. W związku z tym należy stwierdzić, że znajdujące się zwłaszcza w starszych publikacjach wiadomości o XII-wiecznej metryce Bnina są wyraźnym nieporozumieniem³².

²⁶ Hensel, o. c., s. 62.

²⁷ Tamże, s. 66 i n.

²⁸ Tamże, s. 37 i n., oraz 68.

²⁹ Slaski, Tabaczyński (o. c., s. 11—12) datują okres ukrycia na rok 1060, natomiast S. Gibasiewicz (*Skarb z Bnina z XI w.*, „Wiadomości Numizmatyczne”, R. 4: 1960, z. 1—2, s. 76—8) przesuwają datę ukrycia na lata osiemdziesiąte do dziewięćdziesiątych XI wieku.

³⁰ Slaski, Tabaczyński, o. c., s. 12 i 32. Nie zdołano także ustalić miejsca znalezienia skarbu denarów z końca X w., przechowywanego w zbiorach Biblioteki Kórnickiej. Nie wykluczone, że został on odkryty w okolicy Bnina lub Kórniku (por. S. Gibasiewicz, *Skarb denarów z końca X w. ze zbiorów Biblioteki w Kórniku*, „Wiadomości Numizmatyczne”, R. 2: 1958, z. 1, s. 14—25).

³¹ *Kodeks Dyplomatyczny Wielkopolski*, t. I, Poznań 1877 (dalej cyt. KDW), nr 141 i 142.

³² Wzmianki w literaturze o Jaroście, rzekomym kasztelanie bnińskim, polegają na nieporozumieniu i błędnej interpretacji transumptu potwierdzonego w r. 1250 (KDW, t. I, nr 35). W istocie chodzi o Jarosta kasztelana bnińskiego, występującego w dokumentach około połowy

Wyraźnego znaczenia nabrał Bnin w latach zbrojnego konfliktu między Henrykiem Brodatym a Władysławem Odoniczem. Jak wiadomo, od końca 1229 lub od początku 1230 r. rządy w Wielkopolsce po wygnaniu Laskonogiego objął Władysław Odonicz. Mimo że wyprawy podejmowane w latach 1230/1231 przez Laskonogiego przeciwko Odoniczowi nie przyniosły sukcesu, Laskonogi nie zrezygnował ze swych praw do Wielkopolski i przed śmiercią przekazał je Henrykowi Brodatemu w r. 1231³³. Henryk Brodaty wyzyskał to formalne prawo do walki z Odoniczem o zagarnięcie Wielkopolski. Realną jednak podstawą do opanowania tej dzielnicy stała się decyzja rycerstwa wielkopolskiego, które niezadowolone z prokościelnej polityki Odonicza powołało na tron Henryka Brodatego³⁴.

Pierwsza wyprawa, podjęta w roku 1233 przez Henryka Brodatego, zakończyła się niepowodzeniem i niekorzystnym układem pokojowym³⁵. Nie znamy bliższych szczegółów co do działań wojennych toczonych w tym roku. Niewątpliwie związek z nimi posiada wiadomość zanotowana przez *Rocznik Wielkopolski*: „Eodem anno item Wladislaus firmavit castrum suum Bnyn”³⁶. Być może, że wówczas właśnie wzniesiono na stożkowatym nasypie wieżę, broniącą dostępu do grodu bnińskiego. Z zapisu rocznika wynika, że działania wojenne toczyły się na osi głównego szlaku, prowadzącego ze Śląska przez Śrem — Bnin — Giecz do centrum dzielnicy Władysława Odonicza.

Mimo niepowodzenia pierwszej wyprawy Henryk Brodaty nie zrezygnował z Wielkopolski i w roku następnym, 1234, podjął nową wyprawę, tym razem ze znacznie większymi siłami³⁷. W czasie tych walk grody w Śremie i Bninie uległy zniszczeniu, ale zostały przez Henryka Brodatego odbudowane³⁸.

Wyprawa zakończyła się pełnym sukcesem. 22 września 1234 r. zawarto traktat pokojowy między obu stronami³⁹. Na mocy jego postanowień Warta miała odtąd stanowić granicę między posiadłościami obu książąt. Tereny po-

XIII wieku. Por. A. Wędzki, *Rozwój i upadek grodu gieckiego*, s. 30, przyp. 115. Wiadomości o Jakubie z Bnina wojewodzie poznańskim w r. 1120 (E. Callier, *Powiat pyzdrski w XVI stuleciu*, Poznań 1888, s. 19) nie znajdują potwierdzenia we współczesnych źródłach pisanych.

³³ J. Baszkiewicz, *Powstanie zjednoczonego państwa polskiego na przełomie XIII i XIV wieku*, Warszawa 1954, s. 51.

³⁴ *Rocznik Wielkopolski*, „Monumenta Poloniae Historica”, wyd. A. Bielowski (dalej cyt. MPH), t. III, s. 8; Baszkiewicz, *o. c.*, s. 51.

³⁵ S. Smolka, *Henryk Brodaty. Ustęp z dziejów epoki piastowskiej*, Lwów 1872, s. 49—50; R. Grodecki, *Dzieje polityczne Śląska do r. 1290*, „Historia Śląska od najdawniejszych czasów do roku 1400”, t. I, Kraków 1933, s. 214—215; Baszkiewicz, *o. c.*, s. 51.

³⁶ MPH, t. III, s. 8.

³⁷ Smolka, *o. c.*, s. 53—54; Grodecki, *o. c.*, s. 216; Baszkiewicz *o. c.*, s. 51—52.

³⁸ MPH, t. II, s. 558, *Kronika Wielkopolska*: „Henricus cum Barba ... castraque Bnin et Szrem reaedificavit ac expensis et hominibus munivit decenter”.

³⁹ KDW, t. I, nr 168; Grodecki, *o. c.*, s. 216; Z. Wojciechowski, *Znaczenie Giecza w Polsce Chrobręgo*, „Przegląd Zachodni”, 1952, nr 11/12, s. 412—413.

łożone na prawym brzegu rzeki pozostawały we władaniu Władysława Odonicza, tereny lewobrzeżne przechodziły w posiadanie Henryka Brodatego. Od tej zasady ustanowiono następujące wyjątki: Władysław Odonicz otrzymał prawo swobodnego dysponowania narocznikami nadnoteckich grodów Nakła, Wielenia, Ujścia, Czarnkowa i Drzenia, którzy siedzieli na lewym brzegu Warty, natomiast Henryk Brodaty miał otrzymać Santok i Śrem. Z kolei Henryk Brodaty przekazał Śrem swemu siostrzeńcowi Borzywojowi⁴⁰. Z podanej wiadomości o odbudowie grodu śremskiego i bnińskiego przez Henryka Brodatego można przypuszczać, że Bnin został włączony do obszaru będącego w posiadaniu Borzywoja. Dzięki temu Borzywój zapewnił sobie władanie ważnym punktem strategicznym, leżącym na naturalnej linii obronnej jezierno-bagiennnej.

Mimo zawarcia pokoju walki na tym odcinku nie ustawały. Borzywój został bowiem w r. 1235 zamordowany, a Śrem zdobyty przez rycerzy Odonicza⁴¹. Można przypuszczać, że wówczas został odbity także i Bnin. Henryk Brodaty przedsięwziął wówczas wyprawę odwetową, która dotarła do Giecza. Fakt wystawienia w r. 1237 dokumentu przez Henryka Brodatego w Gieczu wskazuje, że gród ten wpadł w ręce Henryka⁴². Według *Kroniki Polskiej* Henryk Brodaty umierając zostawił swemu synowi Henrykowi Pobożnemu „ziemię kaliską i pyzdriską aż po gród Giecz blisko Gniezna”⁴³. Z kontekstu tego można wnioskować, że wówczas Śrem i Bnin znajdowały się w ręku Henryka Pobożnego.

Syn Brodatego kontynuował politykę swego ojca. Wynikiem jej było oprowadzenie do prawie całkowitego zagarnięcia posiadłości Odonicza⁴⁴. Zagadkowy wydaje się przekaz źródłowy wspominający, że Władysław Odonicz w chwili śmierci w r. 1239 posiadał w swym ręku tylko trzy grody: Ujście, Nakło i Śrem⁴⁵. Z poprzednich wywodów wynika, że Śrem był w posiadaniu Henryka Brodatego i jego syna Pobożnego. Widocznie na krótko przed śmiercią Odonicz zdołał odzyskać w niewyjaśnionych bliżej okolicznościach ten gród. Po katastrofie Henryka Pobożnego na polach legnickich w r. 1241 tereny wielkopolskie wróciły ponownie we władanie synów Władysława Odonicza⁴⁶.

Znaczenie grodu bnińskiego przetrwało jednak i w następnych dziesięcioleciach. Dwukrotnie wymieniany jest on wśród głównych grodów wielkopolskich.

⁴⁰ Syn siostry Henryka Brodatego Adelajdy, żony margrabiego morawskiego Depolda III, W. Dworzaczek, *Genealogia*, Warszawa 1959, tabl. 81.

⁴¹ MPH, t. III, s. 649; por. także Wojciechowski, o. c., s. 414; M. Łodyński, *Polityka Henryka Brodatego i jego synów w latach 1232—1241*, „Przegląd Historyczny”, 14: 1912, s. 14; Grodecki, o. c., s. 217.

⁴² *Kodeks dyplomatyczny Małopolski*, t. I, nr 21; por. Łodyński, o. c., s. 13—25.

⁴³ MPH, t. III, s. 642; por. Wojciechowski, o. c., s. 414.

⁴⁴ Grodecki, o. c., s. 223.

⁴⁵ MPH, t. II, s. 559.

⁴⁶ Grodecki, o. c., s. 235 i n.

skich w związku z przeprowadzanymi podziałami Wielkopolski. I tak w r. 1249 Przemysław I przekazał Bolesławowi Pobożnemu wiele grodów, w tym: Gniezno, Bnin, Giecz, Biechów, Ostrów, Nakło, Ujście, Czarnków i Śrem⁴⁷. Podobna sytuacja powtórzyła się w r. 1253, kiedy przy ponownym podziale kraju Bolesław Pobożny otrzymał Gniezno, Kalisz, Rudę, Pyzdry, Środę, Bnin, Biechów, Giecz, Pobiedziska i Kłecko⁴⁸.

W związku z omawianiem roli grodu bnińskiego należy poruszyć także sprawę kasztelanii bnińskiej. W wieku XIII znana lista kasztelanów bnińskich obejmuje pięć imion⁴⁹. Są to: Bogumił — 1232⁵⁰, Jakób — 1244⁵¹, Jarost 1245 — około 1250⁵², Sędziwój — 1292⁵³, Mirosław 1294 — 1316⁵⁴.

Zdaniem S. Arnolda⁵⁵ Bnin pierwotnie należał do kasztelanii gieckiej. Przemawia za tym związek Bnina z Gieczem występujący w czasie podziałów z r. 1249 i 1253, a także wejście Bnina w skład późniejszego powiatu pyzdrowskiego. Według dotychczasowych poglądów kasztelania giecka, obejmująca znaczny obszar, uległa zmniejszeniu na skutek utworzenia dwu mniejszych okręgów kasztelańskich: biechowskiego i bnińskiego. Wydaje się, że dotychczasowy pogląd musi ulec pewnej rewizji. W przeciwieństwie do kasztelanii biechowskiej, której terytorialny charakter znajduje potwierdzenie w źródłach pisanych⁵⁶, co do kasztelanii bnińskiej dotychczas nie stwierdzono żadnych przekazów źródłowych tego typu⁵⁷. W związku z tym nasuwa się przypuszczenie, że kasztelania bnińska nigdy nie miała charakteru terytorialnego okręgu administracyjnego. Pierwotnie w Bninie był zapewne gród książęcy, strzegący ważnego punktu strategicznego. W latach trzydziestych XIII wieku, w związku z walkami międzydzielnicowymi, rola i znaczenie Bnina znacznie wzrosły. Powołano wówczas urząd kasztelana bnińskiego, którego rola ograniczała się do sprawowania dowództwa wojskowego nad garnizonem grodu bnińskiego i prowadzenia operacji wojskowych na tym terenie. Pod jego zarządem administracyjnym znajdowały się jedynie okoliczne tereny, stano-

⁴⁷ MPH, t. II, s. 566; t. III, s. 15.

⁴⁸ *Rocznik wielkopolski*, MPH, t. III, s. 21.

⁴⁹ Por. listę kasztelanów bnińskich, T. Żychliński, *Biskupi, senatorowie i dygnitarze polscy*, cz. 2: „Złota księga szlachty polskiej”, R. 16: 1894, s. 171. Powiększono tam listę o dwa imiona: Jarosta 1200, który jest identyczny z Jarostem znanym z lat 1245—1250 (por. przyp. 32), i Gorazda (1248, KDW, t. I, nr. 271), który jest niewątpliwie identyczny również z Jarostem z tych lat.

⁵⁰ KDW, t. I, nr 141, 142.

⁵¹ Tamże, nr 242.

⁵² Tamże, nr 255, 248, 271, 35.

⁵³ Tamże, t. II, nr 684.

⁵⁴ Tamże, nr 728, 767, 847, 867, 982.

⁵⁵ *Terytoria plemienne w ustroju administracyjnym Polski Piastowskiej (w. XII—XIII)*, „Prace Komisji dla Atlasu Historycznego Polski”, z. 2, Kraków 1927, s. 39.

⁵⁶ KDW, t. I, nr 137, r. 1232: „et aliam in territorio Beccoviensi que dicitur Iezersco”.

⁵⁷ Por. uwagi I. Zakrzewskiego wydawcy KDW do mapy Wielkopolski (t. IV, s. 382).

wiąc uposażenie grodu książęcego. O pierwotnym uposażeniu grodu bnińskiego mówi nam przywilej Przemysława II z r. 1294, zezwalający na przeniesienie z prawa polskiego na niemieckie dóbr Mirosława Przedpełkowicza⁵⁸. W dokumencie tym wyliczono imiennie trzynaście miejscowości. Oprócz Bnina zidentyfikowano i zlokalizowano sześć dalszych. Są to Mieczewo, Jaszkowo, Dębiec, Rogalin, Krzesiny, Luboniec⁵⁹. Położenie sześciu innych, dziś już nie istniejących, dało się oznaczyć w przybliżeniu⁶⁰. Wymienione powyżej miejscowości tworzą kilka kompleksów. Największy z nich kompleks bniński obejmował: Bnin, Dębiec, Jaszkowo, nie istniejące dziś Górę oraz Sukowo. Drugi kompleks obejmował Rogalin, Mieczewo i nie istniejące dziś Jabłonowo, trzeci wreszcie — Krzesiny oraz dawne Wygonowice. Poza tym trzy miejscowości (Kędziemino, Luboniec i Pamiątkowo) nie tworzyły kompleksu i były rozproszone wśród innych osad, będących własnością przeważnie różnych rodów rycerskich.

Wymienione w przywileju z r. 1294 dobra Mirosława, nie tworzące jednolitej całości geograficznej, zapewne powstawały stopniowo. Z wymienionych w przywileju trzynastu miejscowości pięć posiada starszą metrykę. Są to prócz Bnina: Pamiątkowo, Wygonowo, Krzesiny i Rogalin.

Pamiątkowo wraz z pobliskim Kotowem zamienione zostało w roku 1256 przez Jarosta z rodu Doliwów z klasztorem cystersów w Gościkowie — Paradyzu na trzy inne miejscowości⁶¹. Wynika z tego pośrednio, że dopiero w latach 1256—1294 Pamiątkowo na mocy nie znanej bliżej transakcji dokonanej przez cystersów znalazło się w posiadaniu Łodźiów.

Podobnie przedstawia się sprawa z miejscowościami Wygonowo i Krze-

⁵⁸ „Premisl secundus ... notum facimus ... quod consideratis gratis obsequiis et fidelibus comitis Miroslay filii Pretpelci que nobis exhibuit et exhibet incessanter, volentes ipsius serviciis consolacionis munere respondere, considerantes eciam quod omnia iura alciora et inferiora in bonis habet suis a nostris et suis progenitoribus ab antiquo in iure Polonico exercendi, ... ut id quod habuit in iure Polonico, in iure Theutonico obtineret, damus sibi et omnibus sucesoribus suis plenarium ius Theutonicum in bonis suis, villis videlicet Meczewo, Jablonovo, Iascovo, Kandemino, Gora que iacet super lacum, Bnin, Dambech, Rogalino, Cresini, Pametkovo, Lubanka, Vigonoviczi et Sukovo, nunc locatis et possessis, et demum locandis et possidendis ...” KDW, t. II, nr 718.

⁵⁹ Por. O. Halecki, mapa: Rozsiedlenie rodu Łodźiów w wiekach średnich, dołączona do pracy *Ród Łodźiów w wiekach średnich*, „Miesięcznik Heraldyczny”, R. 6, nr 7—8.

⁶⁰ Jabłonowo pod Mieczewem (S. Kozierowski, *Badania nazw topograficznych dzisiejszej archidiecezji poznańskiej*, t. I, Poznań 1916, s. 242); Góra zapewne nad jeziorem Bnińskim (Gora quae iacet super lacum) między Biernatkami, Prusinowem i Jaszkwem (tamże, s. 198); Kandemino = Kędziemino, leżało w okolicy Skrzynek (tamże, s. 275); Pamiątkowo leżało pod Zaniemyślem (tamże, t. II, s. 6); Wygonowo leżało w okolicy Krzesin (tamże, s. 421); Sukowo = Żukowo (?), leżało w okolicy Bnina (tamże, s. 275).

⁶¹ KDW, t. I, nr 342; S. Kozierowski, *Studia nad pierwotnym rozsiedleniem rycerstwa wielkopolskiego*, t. IX: *Ród Doliwów*, Poznań 1923, s. 5; O. Halecki, *Ród Łodźiów w wiekach średnich*, „Miesięcznik Heraldyczny”, R. 6: 1913, nr 7—8, s. 104.

siny. W r. 1225 Władysław Laskonogi potwierdził nadania poczynione przez Mieszka Starego na rzecz joannitów poznańskich⁶². Wśród wzmiankowanych w potwierdzeniu miejscowości wymienione są: Wygonowo i Czeresin. Wygonowo niewątpliwie jest identyczne z miejscowością wymienioną w przywileju Mirosława z roku 1294. Trudniejsza jest sprawa z identyfikacją nazwy Czeresin. S. Kozierowski tłumaczy ją jako Krzesinki⁶³, natomiast E. Callier⁶⁴, I. Zakrzewski, wydawca *Kodeksu dyplomatycznego Wielkopolski*⁶⁵, O. Halecki⁶⁶ jako Krzesiny. Ze źródeł późniejszych wiadomo, że Krzesiny w XIV wieku należały do joannitów poznańskich⁶⁷. Jednocześnie w XIV stuleciu wzmiankowani są rycerze piszący się z Krzesin⁶⁸. Można przyjąć, że w r. 1225 Krzesiny i Wygonowo należały do joannitów. Między 1225 a 1294 r. Wygonowo i część Krzesin przeszły w posiadanie Łodziów na podstawie nie zachowanych do naszych czasów aktów prawnych. Trudno dziś rozstrzygnąć, na której części (duchownej czy rycerskiej) powstały późniejsze Krzesinki, wzmiankowane w XVI wieku jako własność szlachecka⁶⁹.

W r. 1247 kanonik poznański Mikołaj darował Rogalino katedrze poznańskiej⁷⁰. Prawdopodobnie była to część Rogalina, na której powstał dzisiejszy Rogalinek⁷¹. Ponieważ przynależność rodowa kanonika Mikołaja nie została definitywnie ustalona⁷², trudno rozstrzygnąć, czy mamy w tym wypadku do czynienia z analogicznym późniejszym przejściem Rogalina w ręce Łodziów, czy też z przejściem drogą dziedziczenia na rzecz Mirosława.

Przytoczone wiadomości zdają się przemawiać za tym, że każdy z wyróżnionych powyżej kompleksów dóbr Mirosława posiada swoją własną historię i każdy z nich w innym czasie i okolicznościach przechodził w ręce rodu Łodziów.

⁶² KDW, t. I, nr 117; por. też S. Karwowski, *Komandoria i kościół Św. Jana Jerozolimskiego w Poznaniu*, „Roczniki Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego”, t. XXXVI, 1909, s. 11.

⁶³ *Badania* ..., t. I, s. 361.

⁶⁴ *Przedmieście Świętego Jana*, „Szkice geograficzno-historyczne”, Poznań 1886, s. 97, 102.

⁶⁵ KDW, t. I, s. 107.

⁶⁶ Halecki, o. c., R. 5: 1912, nr 3—4, s. 51—52.

⁶⁷ KDW, t. III, nr 1943, r. 1394, a w r. 1398 Krzesiny należały do Wojtka mieszczanina poznańskiego, tamże, 1986.

⁶⁸ Halecki, o. c. R. 5: 1912, nr 3—4, s. 51—52.

⁶⁹ *Polska XVI wieku*, t. 1: Wielkopolska, wyd. A. Pawiński, Warszawa 1883, s. 33, Krzesinki 1580 Adami Czarnkowski.

⁷⁰ KDW, t. I, nr 264.

⁷¹ Kozierowski, *Badania*..., t. II, s. 134—135; Halecki, o. c., s. 51.

⁷² Halecki, o. c., s. 50—51, przypuszcza, że Mikołaj należał do rodu Łodziów. Nie zdołał jednak ustalić dokładnie jego pokrewieństwa z innymi przedstawicielami tego rodu; por. też S. Kozierowski, *Szematyzm historyczny ustrojów parafialnych dzisiejszej archidiecezji poznańskiej*. Poznań 1935, s. 341.

W kompleksie bnińskim dóbr Mirosława dopatrywać się można dawnego uposażenia grodu książęcego w Bninie. W skład tego uposażenia wchodziło kilka sąsiednich miejscowości. Do liczby znanych z dokumentu z r. 1294 można dorzucić jeszcze Czołowo, które w XIII wieku stanowiło własność książęcą⁷³. Ze względu na położenie geograficzne można przypuszczać, że pierwotnie należało ono także do kompleksu dóbr bnińskich.

W literaturze przedmiotu spotyka się przypuszczenie, że dobra bnińskie należały do najdawniejszego uposażenia rodu Łodziów⁷⁴. Wydaje się, że pogląd ten jest mylny. Wyraźnie występujące w źródłach zainteresowanie książąt w utrzymaniu grodu bnińskiego i jego rola odegrana w walkach z lat trzydziestych XIII wieku wskazują, że w tym okresie teren powyższy należał jeszcze do księcia i w rękach Łodziów znalazł się zapewne w drugiej połowie XIII wieku.

Brak zachowanych dokumentów uniemożliwia dokładne sprecyzowanie daty przejścia Bnina w ręce Łodziów. Można domyślać się, że nastąpiło to za życia ojca Mirosława, Przedpełka, który odgrywał znaczną rolę w życiu politycznym Wielkopolski. W ciągu swego życia pełnił on wiele odpowiedzialnych urzędów, będąc kolejno kasztelanem przemęckim, zbąszyńskim, gnieźnieńskim, poznańskim, wreszcie wojewodą poznańskim⁷⁵. Przedpełk umarł po 22 sierpnia 1273 r.⁷⁶ Przypuszczalne nadanie nastąpiło zatem przed tą datą i wiąże się zapewne z osobą Bolesława Pobożnego⁷⁷. Na te czasy jednocześnie przypada okres malejącej roli i znaczenia samego grodu.

Nadanie dóbr bnińskich pierwotnie nie obejmowało zapewne samego grodu⁷⁸. Prawdopodobnie w chwili wydania przywileju z r. 1294 Mirosław Przedpełkowicz nie był jeszcze posiadaczem grodu bnińskiego. W tym samym roku występuje on po raz pierwszy w charakterze kasztelana bnińskiego⁷⁹. Urząd

⁷³ KDW, t. II, nr 982. W potwierdzeniu dóbr magistra Mikołaja znajduje się wzmianka o nadaniu przez Przemysława II Czołowa.

⁷⁴ Halecki, *o. c.*, R. 5: 1912, nr 9—10, s. 149—150, oraz 6: 1913, nr 3—4, s. 42 i n.

⁷⁵ Halecki, *o. c.*, R. 4: 1911, nr 7/8, s. 116, oraz 6: 1913, nr 3—4, s. 42 i n.

⁷⁶ Po raz ostatni występuje na dokumencie datowanym 22 sierpnia 1273, KDW, t. I, nr 451; por. Halecki, *o. c.*, R. 6: 1913, nr 3—4, s. 43—44.

⁷⁷ Nadanie nastąpiło niewątpliwie za poprzedników Przemysława II. Świadczy o tym wzmianka w przywileju z r. 1294: „... in bonis habet suis a nostris et suis progenitoribus ab antiquo in iure Polonico exercendi”. Z rozważań należy wykluczyć osobę Przemysława I, gdyż śmierć jego (1257 r.) nastąpiła w okresie, gdy gród w Bninie odgrywał jeszcze znaczną rolę. Świadczy o tym np. wzmianka o Bninie w postanowieniach układu z r. 1253.

⁷⁸ Świadczy o tym pośrednio istnienie nadal urzędu kasztelana bnińskiego. W r. 1292 zanotowany został kasztelan Sędziwój.

⁷⁹ KDW, t. II, nr 728. Na dokumencie wystawionym 27 grudnia 1294 r. w charakterze świadka występuje Myroslaus castellanus de Bnyn. Na przywileju Mirosława z r. 1294 nie podano ani daty dziennej, ani miesięcznej. Ponieważ nie tytułuje się w nim Mirosława kasztelanem, można przypuszczać, że godność tę otrzymał już po wystawieniu przywileju, w ciągu r. 1294. Na dokumencie z r. 1290 (KDW, t. II, nr 660) Mirosław występuje wprawdzie z ty-

ten sprawował do swojej śmierci, która nastąpiła około r. 1316⁸⁰. Jak już wspomniano poprzednio, Mirosław był ostatnim kasztelanem bnińskim. Po jego śmierci w czasach Władysława Łokietka i Kazimierza Wielkiego kasztelanowie bnińscy nie występują w źródłach. Dopiero pod koniec XIV wieku, po kilkudziesięcioletniej przerwie, znowu pojawiają się kasztelanowie, o których wzmianki nikną, tym razem na stałe, na początku XV wieku⁸¹. Tytuł kasztelana bnińskiego w końcu XIV wieku nie był już związany z grodem bnińskim⁸². Wydaje się, że na lata sprawowania przez Mirosława urzędu kasztelana przypada okres ostatecznego upadku roli i znaczenia tego grodu, który dostał się wówczas w posiadanie Łodziów. Los grodu bnińskiego był analogiczny do losu innych grodów wczesnośredniowiecznych. Zbudowane w archaicznej dla drugiej połowy XIII wieku konstrukcji drewniano-ziemnej nie mogły konkurować z ówczesnymi wymogami coraz bardziej rozpowszechniających się zamków kamienno-ceglanych. Jednocześnie głębokie przemiany w całej strukturze organizacyjnej państwa, zjednoczonego po okresie rozdrobnienia feudalnego, sprawiły upadek wszelkiego znaczenia strategicznego wielu dawnych grodów. Popadały one w ruinę i często przechodziły w posiadanie feudałów świeckich i duchownych⁸³.

Problemem nadal otwartym jest sprawa lokalizacji siedziby właścicieli Bnina. Nie rozstrzygnięto dotychczas, czy mieściła się ona początkowo w obrębie dawnego grodu książęcego, czy też została już w XIV wieku przeniesiona na nowe miejsce, gdzie w okresie późniejszym mieściły się zabudowania folwarczne⁸⁴.

W związku z analizą źródeł archeologicznych wspomniano, że Bnin tworzył w przeszłości zespół osadniczy. Współcześnie z grodem i podgrodzem przyległym do niego od południa rozwijała się także osada otwarta na przesmyku międzyjeziernym, na miejscu dzisiejszego miasta.

Źródła pisane nie dają żadnych wskazówek co do charakteru tej miejscowości. Analiza zabytkowych i współczesnych planów Bnina wykazuje, że tułem kasztelana, ale bez bliższego określenia kasztelanii. Nie można w tym wypadku brać pod uwagę kasztelanii bnińskiej, skoro w dwa lata później kasztelanem bnińskim był Sędziwój (1292, KDW, t. II, nr 684).

⁸⁰ Po raz ostatni wzmiankowany jest 18 kwietnia 1316 (KDW, t. II, nr 982).

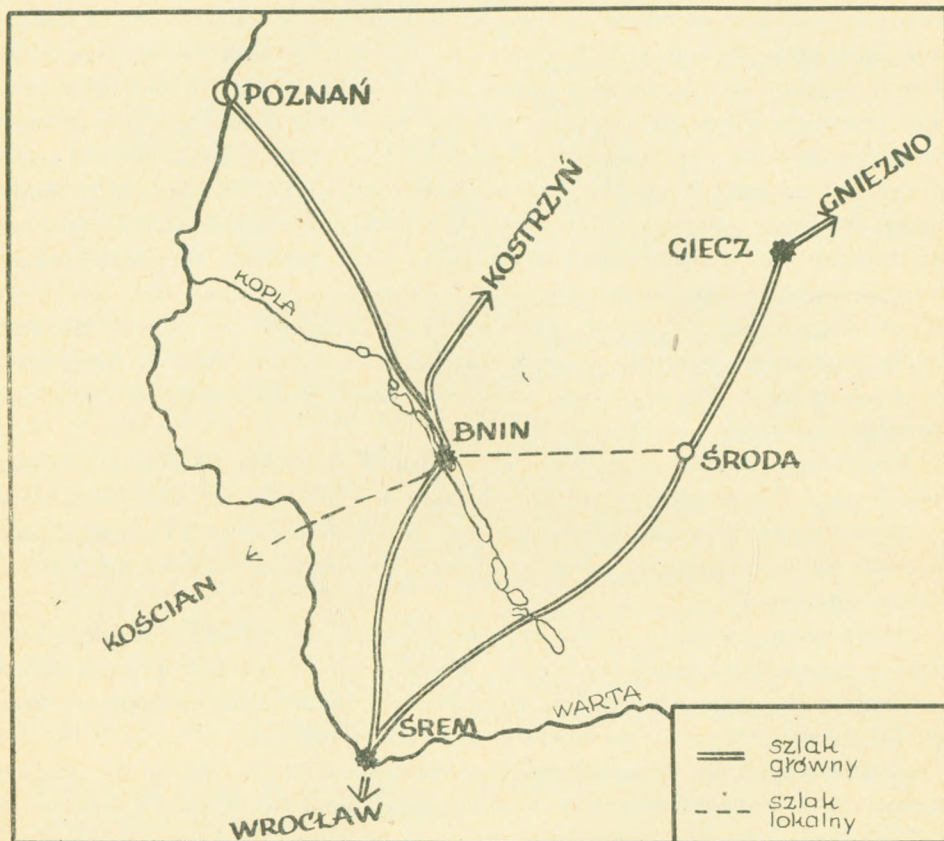
⁸¹ Są to: Sędziwój zanotowany w dokumentach w latach 1374—1378 (KDW, t. III, nr 1694, 1695, 1748), Filip i Pielgrzym ze Sobótki Nałęczowie oraz drugi Sędziwój, występujący w źródłach w latach 1393—1416: por. T. Żychliński, *Biskupi, senatorowie i dygnitarze polscy*, s. 171.

⁸² Analogiczne zjawisko występuje w kasztelanii radzimskiej i gieckiej, gdzie również po upadku grodu obserwujemy przetrwanie urzędu kasztelańskiego; por. A. Wędzki, *Radzim, zapomniany gród kasztelański nad Wartą*, „Przegląd Zachodni”, 1955, nr 3/4, s. 582—583.

⁸³ Por. uwagi J. Kamińskiej, *Grody wczesnośredniowieczne ziem Polski środkowej na tle osadnictwa*, Łódź 1953, s. 213 i n.

⁸⁴ Na planie Bnina z r. 1794 wyraźnie zaznaczono miejsce rezydencji feudalnej w pobliżu kościoła, por. Münch, o. c., tabl. II.

ośrodkiem Bnina był rozległy trapezoidalny plac, przez który przechodził szlak handlowy. Rozplanowanie Bnina posiada wiele istotnych analogii do planu Ładka⁸⁵, osady targowej stosunkowo dobrze poświadczonej źródłowo⁸⁶. W obu miejscowościach centrum stanowiły place trapezoidalne, które prze-

Szlaki drożne w rejonie Bnina

cinał po przekątnej szlak dalekosieźny, z tą jedynie różnicą, że w Ładku szlak wchodził w północno-zachodnim narożniku placu, a opuszczał go w południowo-wschodnim, natomiast w Bninie wchodził w południowo-zachodnim, a opuszczał w północno-wschodnim. Analogicznie w obu miejscowościach usytuowano kościoły — na południe od placu przy szlaku prowadzącym do grodu.

⁸⁵ Por. Münch, o. c., tabl. XXXIII, oraz I. Hłoczek, *Miasteczka rolnicze w Wielkopolsce*, Warszawa 1955, s. 181 i n.

⁸⁶ K. Maleczyński, *Najstarsze targi w Polsce i stosunek ich do miast przed kolonizacją na prawie niemieckim*, Lwów 1926, s. 62 i 193.

Kościół w Łądku posiada XII-wieczną metrykę źródłową⁸⁷, stąd istnieje pewność, że istniał on współcześnie z targiem i grodem. Sprawa Bnina jest bardziej skomplikowana. Kościół gotycki, rozebrany przez okupantów hitlerowskich w roku 1942, był wzniesiony z fundacji Andrzeja z Bnina, biskupa poznańskiego, około 1448—1463 r.⁸⁸ Dokładnej metryki starszego kościoła nie ustalono⁸⁹. Historycy wysuwali przypuszczenia, że pierwotny kościół w Bninie istniał już w XI wieku⁹⁰. Kwestia pozostaje nadal otwarta i wymaga dalszych badań, włączając w to i badania archeologiczne na miejscu rozebranego kościoła. Najistotniejszą różnicą między rozplanowaniem Łądku⁹¹ i Bnina jest to, że Łądek leżał na skrzyżowaniu dwu szlaków: równoleżnikowego, przecinającego plac targowy po przekątnej, i południkowego. Szlak południkowy, idący z Kalisza, Wartę przecinał pod grodem łądzkim i przechodząc obok kościoła wkraczał w południowo-zachodni narożnik placu, a następnie opuszczał go w pierzei północnej i kierował się w stronę Gniezna. Bnin przecinał tylko jeden szlak, idący z Wrocławia przez Śrem do Poznania. Odgałęzienie wychodzące w kierunku południowym (dziś ul. Kościelna) obok kościoła miało tylko lokalne znaczenie i utrzymywało łączność z grodem leżącym na półwyspie.

W świetle tych analogii występujących w rozplanowaniu Łądku i Bnina nasuwa się wniosek, że także osada w Bninie posiadała charakter targowy⁹². Analogicznie do wielu innych ośrodków również zespół osadniczy w Bninie już w XII/XIII stuleciu pełnił funkcje miejskie. W świetle dotychczas posiadanych materiałów trudno bliżej omówić charakter miejski Bnina. Położenie przy ważnym szlaku, a także obecność gęstego zaplecza wiejskiego⁹³ były niewątpliwie czynnikami, które umożliwiały powstanie ośrodka wymiany obok grodu. Przyszłe badania archeologiczne powinny udzielić odpowiedzi na pytanie, w jakim stopniu na terenie Bnina rozwijała się produkcja rzemieślnicza. Dopiero uzyskanie tego rodzaju materiałów umożliwi pełniejszą charakterystykę zespołu osadniczego bnińskiego.

Wydaje się, że powstanie targu w Bninie odnieść można do XII wieku.

⁸⁷ Por. *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. V: Województwo poznańskie, z. 22: Powiat śłupecki, Warszawa 1960, s. 13.

⁸⁸ S. Kozierowski, *Szematyzm* ..., s. 23; por. też J. Kohte, *Verzeichnis der Kunstdenkmäler der Provinz Posen*, t. III, Berlin 1896, s. 257 i n.

⁸⁹ Pierwszy znany proboszcz wzmiankowany jest w r. 1404, por. Kozierowski, *Szematyzm*..., s. 23

⁹⁰ Jw.

⁹¹ Poza różnicami w rozmiarach placów targowych obu miejscowości (łądecki był mniejszy) należy zwrócić także uwagę na fakt, że Łądek posiada także bardziej rozwiniętą sieć ulic.

⁹² Na targowy charakter placu w Bninie zwrócił także uwagę Tłoczek, o. c., s. 135 i n.

⁹³ Por. K. Hładyłowicz, *Zmiany krajobrazu i rozwój osadnictwa w Wielkopolsce od XIV do XIX wieku*, Lwów 1923, oraz S. Zajchowska, *Rozwój sieci osadniczej okolic Poznania (XI—XX wiek)*, „Przegląd Zachodni”, 1953, nr 6—8, s. 101—129 i mapy nr 1 i 2.

Wypadki wojenne pierwszej połowy XIII wieku musiały niekorzystnie wpłynąć także i na rozwój domniemanego targu, skoro w dokumencie z r. 1294 Bnin zaliczono do osad wiejskich. Dopiero po uzyskaniu praw miejskich następuje powolne utworzenie się ośrodka miejskiego. Z lokacją na prawie niemieckim wiązać należy przemiany w rozplanowaniu Bnina. Zmniejszono wówczas zapewne pierwotnie rozległy plac targowy i wytyczono na nim obszerny blok, przecięty wąską bezimienną uliczką gospodarczą. Rynek zlokalizowany został w południowej części dawnego wielkiego placu targowego.

Sprawą dotychczas nie rozstrzygniętą w nauce jest ustalenie daty nadania Bninowi praw miejskich. Nie zachował się bowiem ani oryginalny dokument lokacyjny, ani też jego ewentualna późniejsza kopia⁹⁴. Wiadomo jedynie, że na przełomie XIV i XV wieku występują w źródłach mieszczanie bnińscy: *cives*⁹⁵, co świadczy niewątpliwie, że w tym okresie Bnin posiadał już prawa miejskie. Najstarsza dotąd odkryta wzmianka tego typu pochodzi z r. 1395⁹⁶. Stąd w literaturze przedmiotu przyjmuje się, że nadanie praw miejskich musiało nastąpić przed tą datą⁹⁷.

Wysuwa się problem, czy moż na bliżej określić czas lokacji Bnina na prawie miejskim. Nastąpiło to zapewne w r. 1294. Poprzednio omówiono już przywilej Przemysława II, zezwalający na przeniesienie na prawo niemieckie imiennie wyliczonych posiadłości Mirosława Przedpełkowicza⁹⁸. Był to najbardziej korzystny moment do przeniesienia osady bnińskiej na prawo niemieckie miejskie. Mirosław Przedpełkowicz skorzystał zapewne z tego przywileju i nadał Bninowi statut miejski.

Analizując dzieje Bnina w ciągu XIII i XIV stulecia nie można spotkać bardziej korzystnego momentu do lokacji niż wymieniony rok 1294. Ponieważ w omawianym przywileju Bnin występuje jeszcze w charakterze wsi, wykluczyć należy, by lokacja nastąpić mogła przed tą datą.

Wprawdzie z wieku XIV zachowało się niewiele wiadomości z dziejów tego miasta, warto jednak zwrócić uwagę na jeden fakt, który stanowić może dodatkowy argument za przyjęciem daty lokacji na rok 1294. Chodzi w tym wypadku o sprawę zniszczenia Bnina przez Krzyżaków w r. 1331.

Kronika Wiganda z Marburga⁹⁹, herolda Zakonu w latach 1391—1394,

⁹⁴ A. Warschauer, *Die städtischen Archive in der Provinz Posen*, Leipzig 1901, s. 15.

⁹⁵ J. Lekszycki, *Die ältesten grosspolnischen Grodbücher*, t. II: Peisern, Gnesen, Kosten, Leipzig 1889, nr 417. Publicationen aus den K. Preussischen Staatsarchiven, t. XXXVIII; *Księga ziemska poznańska 1400—1407*, wyd. K. Kaczmarczyk, K. Rzycki, Poznań 1960, nr 852 (rok 1402) oraz nr 2264 (rok 1405).

⁹⁶ Lekszycki, o. c., nr 417.

⁹⁷ O. Lange, *Lokacja miast Wielkopolski właściwej*. „Pamiętnik Historyczno-Prawny”, t. I, z. 5, Lwów 1925, s. 29 (poz. 45).

⁹⁸ KDW, t. II, nr 718.

⁹⁹ *Die Chronik Wigands von Marburg* hersg. von T. Hirsch, „Scriptores Rerum Prussicarum”, t. II, Leipzig 1863, s. 479 i n.

podaje, że w czasie najazdu w roku 1331 „castrum unum cum 5 oppidis vice-runt, Pysor cum Benyn, Weinin, Vrienstad et Scrodam, Pobeditz et Polesitz”¹⁰⁰.

Wymienione powyżej miejscowości to Pyzdry, Bnin, Winna, Słupca¹⁰¹, Środa, Pobiedziska i Połędzie. Warto zwrócić przy tym uwagę na określenie mówiące o zdobyciu pięciu miasteczek. Jeżeli odliczymy niewątpliwe wsie: Winną i Połędzie, reszta wymienionych miejscowości, a wśród nich i Bnin, były miastami. Wzmianka Wiganda jest zarazem najstarszą wzmianką o Bninie jako o oppidum i stanowi może pośredni argument za przyjęciem daty lokacji w r. 1294¹⁰².

Wytyczeniem trasy najazdu krzyżackiego w lipcu 1331 r. zajmowało się wielu historyków¹⁰³. Ostatecznie uzgodniono, że Krzyżacy wyruszyli z ziemi chełmińskiej. Po sforsowaniu Wisły pod Wyszogrodem zdobyli Bydgoszcz, następnie posunęli się pod Inowrocław. Po bezskutecznym ataku na to miasto ruszyli dalej na południe i przez Kwieciszewo—Słupcę dotarli do Pyzdr. Po zdobyciu Pyzdr Krzyżacy skierowali się w kierunku Poznania, docierając do Środy. Stąd główne siły krzyżackie poszły na północ przez Kostrzyn—Pobiedziska—Klecko—Gniezno. Jednocześnie inny oddział krzyżacki ze Środy udał się w kierunku pasma jezior zaniemysko-bnińskich i według Wiganda zdobył Winną i Bnin¹⁰⁴. Niektórzy historycy¹⁰⁵ zaprzeczają możliwości zdobycia i zniszczenia Bnina, opierając się na fakcie, że miejscowość ta nie występuje w aktach procesu wytoczonego Krzyżakom w r. 1339.

Sprawa ewentualnego zniszczenia Bnina pozostaje otwarta, nie budzi natomiast wątpliwości sam fakt pobytu Krzyżaków w okolicach tej miejscowości. Relacja Wiganda znajduje bowiem potwierdzenie w opowieści Długosza

¹⁰⁰ Tamże, s. 479.

¹⁰¹ Także roczniki franciszkanów toruńskich wymieniają jako „Vrienstat”, „Scriptores Rerum Prussicarum”, t. III, s. 69. Słupca w XIV wieku w języku niemieckim nazywana była istotnie Freienstadt. Świadczy o tym XIV-wieczna pieczęć miejska z napisem S. CIVIVM DE WRIENSTAT, przywieszona na dokumencie z 1404 r., a podpisanym przez consules Słupcenses (tj. rajców słupceckich). Por. M. Gumowski, *Najstarsze pieczęcie miast polskich XIII i XIV wieku*, Toruń 1960, s. 199 i ryc. 397 na tabl. XXXII. Szczegół ten niewątpliwie jest dodatkowym argumentem przemawiającym za wiarygodnością przekazu Wiganda.

¹⁰² Określenie użyte w dokumencie z r. 1368: „Iacus Blozeyewskie ... in terra Polonie prope Bnin situm” (KDW, t. II, nr 1597), świadczy niewątpliwie o większym znaczeniu wówczas tej miejscowości.

¹⁰³ S. Kaniowski, *Przyczynki do dziejów wojny polsko-krzyżackiej z r. 1331*, „Przegląd Historyczny”, t. XII: 1911, s. 129—148; S. Zajączkowski, *Polska a Zakon Krzyżacki w ostatnich latach Władysława Łokietka*, Lwów 1929, s. 204 i n.; E. Długopolski, *Władysław Łokietek na tle swoich czasów*, Wrocław 1951, s. 303 i n.

¹⁰⁴ Długopolski, o. c., s. 308.

¹⁰⁵ Kaniowski, o. c., s. 133—134; Zajączkowski, o. c., s. 211 i n., wysunął przypuszczenie, że Krzyżacy ponieśli klęskę w rejonie Bnina, ale odrzucił możliwość zniszczenia wówczas tej miejscowości.

o zwycięskich walkach, stoczonych w okolicach Zaniemyśla z Krzyżakami¹⁰⁶. Nie ma podstaw do przypuszczenia, by i Wigand, i Długosz wymyślili pobyt Krzyżaków w rejonie Bnina i Zaniemyśla¹⁰⁷. Nie wykluczone zresztą, że Bnin mógł ulec także zniszczeniu w czasie wyprawy Jana Luksemburskiego na Poznań w październiku 1331 roku¹⁰⁸.

Bnin XIV- i XV-wieczny nie wykazuje większego rozwoju, skoro w r. 1458 zaliczony został do XIII kategorii miast (na piętnaście istniejących) zobowiązanych do wystawienia 3 pieszych żołnierzy w związku z wypadkami wojny 13-letniej¹⁰⁹. Był on typowym prywatnym miasteczkiem z rezydencją feudalną. Potomkowie Mirosława Przedpełkowicza, piszący się na przełomie XIV i XV wieku „z Bnina”, dali początek rodom Bnińskich i Opalińskich, które odegrały znaczną rolę w Wielkopolsce¹¹⁰. Na zahamowanie rozwoju Bnina wpłynął niewątpliwie znaczny wzrost w ciągu XIII wieku niedaleko położonej książęcej Środy¹¹¹.

Podsumowując rozważania można stwierdzić, że największe znaczenie Bnina przypadało na okres istnienia w nim grodu książęcego. W tym okresie rozwój Bnina szedł niewątpliwie w kierunku przekształcenia znajdującego się tam zespołu osadniczego w znaczniejszy ośrodek miejski. Wypadki wojenne lat trzydziestych XIII wieku, a następnie przejście Bnina na własność rycerską podcięły jego szanse rozwoju. Bnin stał się siedzibą feudalną rodu Łodziów z niewielkim prywatnym miasteczkiem, które nigdy nie przekształciło się w znaczniejszy ośrodek przemysłowo-handlowy.

¹⁰⁶ *Opera omnia*, t. XII, s. 144.

¹⁰⁷ Przekaz Długosza znajduje potwierdzenie u E. Raczyńskiego, *o. c.*, s. 302 i n., który zanotował wiadomość o odkryciu w 1817 r. broni pochodzenia krzyżackiego pod Zaniemyślem.

¹⁰⁸ Z lakonicznych przekazów źródłowych wiadomo, że wyprawa Jana Luksemburskiego na Poznań wyruszyła z Głogowa prawdopodobnie przez Kościan, na co wskazywałaby okoliczność, że tę ostatnią miejscowość wymienia w swych pismach sekretarz Jana Luksemburskiego Wilhelm de Machaut (por. S. Zajączkowski, *Wilhelm de Machaut i jego wiadomości do dziejów Polski i Litwy w XIV w.*, „Kwartalnik Historyczny”, 43: 1929, t. I, z. 2, s. 222—223, 225). Po bezskutecznym oblężeniu miasta Jan Luksemburski zawarł rozejm z Władysławem Łokietkiem i wycofał się pospiesznie do Wrocławia (por. Długopolski, *o. c.*, s. 318; Zajączkowski, *Polska a Zakon Krzyżacki* ..., s. 260 i n.). Źródła nie podały bliższych szczegółów działań wojennych, rozgrywających się pod Poznaniem. Wojska czeskie chcąc otoczyć miasto musiały przedostać się także na prawy brzeg Warty. Nie wykluczone, że Czesi wyzyskali w tym celu przejście w Śremie i przez Bnin podeszli pod wschodnie przedmieścia Poznania. Odwrót Jana Luksemburskiego spod Poznania do Wrocławia prawdopodobnie odbywał się także starym traktem idącym przez Bnin — Śrem.

¹⁰⁹ S. Weymann, *o. c.*, s. 251.

¹¹⁰ Halecki, *o. c.*, 5: 1912, nr 3—4, s. 47 i n.

¹¹¹ Geneza miasta dotąd nie wyjaśniona. Powszechnie przyjmuje się, że w ciągu XIII wieku powstało w Środzie miasto. Por. uwagi Z. Wojciechowskiego, *Początki Poznania na tle początku miast w Polsce*, „Przegląd Zachodni”, 1953, nr 6—8, s. 8.